

ВІДГУК

офіційного опонента, докторки юридичних наук, професорки

Щербанюк Оксани Володимирівни

на дисертацію Горбачевської Тамари Ігорівни «Свобода релігії й переконань і право: загальнотеоретичне дослідження», поданої на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 081 «Право»

Актуальність теми дослідження, здійсненого Т.І. Горбачевською, зумовлена сучасними викликами, що виникають в правовій, соціальній, економічній, безпековій, політичній, релігійній, культурній сферах регулювання суспільних відносин, створюють нові умови, в яких має впроваджуватися свобода релігії або переконань. З огляду на процеси трансформації соціальних відносин в умовах посилення суперечностей між правом на свободу релігії або переконань й іншими правами людини; війн та збройних конфліктів в різних країнах світу; політизація свободи релігії або переконань, яка може бути використана релігійними діячами проти офіційного правового визнання одностатевих партнерств чи боротьби із домашнім насильством; збільшення впливу приватних акторів (зокрема, бізнес-корпорацій) на права людини очевидним є те, що чинне праворегулювання належним чином не відображає усі відносини у забезпечення свободи релігії або переконань як права людини, що існують на сьогодні у практичній площині.

Як слушно зазначає дисертантка, актуалізується необхідність звернення до сучасних дискурсів фемінізму, деколоніалізму, цілей сталого розвитку та підходу спроможностей, які є малодослідженими у вітчизняній правовій науці. Крім того, для розвитку сфери прав людини існує реальна потреба з урахуванням сучасної доктрини прав людини, національного та зарубіжного

досвіду виробити концептуальні підходи до правового регулювання права на свободу релігії або переконань в умовах збройної агресії, вироблення критеріїв дотримання права на свободу релігії або переконань бізнес-суб'єктами, напрацювання законодавчих та правозастосовних рекомендацій щодо закріплення однакового захисту для різних прав людини, як-от права на свободу релігії або переконань поряд із такими правами, як гендерна рівність та право не бути дискримінованим на основі гендерної ідентичності та сексуальної орієнтації, щодо яких не існує єдиного, усталеного законодавства та правозастосовної практики тощо.

Зазначене вище свідчить про очевидну актуальність цього дисертаційного дослідження та необхідність комплексного вивчення особливостей поваги, захисту та реалізації права на свободу релігії або переконань в умовах сучасних викликів.

Обґрунтованість наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації, та їх достовірність не викликає сумнівів, оскільки вони ґрунтуються на усталених та апробованих положеннях в науці трудового права.

Отримані авторкою наукові результати та висновки дисертації характеризуються високим рівнем обґрунтованості і достовірності, що забезпечено використанням загальновідомих сучасних методів наукових досліджень.

У роботі дисертанткою використано методи філософського, загальнонаукового та спеціального рівнів дослідження.

За допомогою діалектичного методу, зокрема, досліджено правові зв'язки та взаємовплив права на свободу релігії або переконань з іншими правами людини та загальними благами, під впливом яких у розрізі розвитку суспільних відносин видозмінюється правове регулювання права на свободу релігії або переконань (підрозділи 1.1, 1.2, 2.2, 3.1, 3.2, 3.3). Застосування

методу порівняння дало змогу дисертантці порівняти велику кількість практичних справ щодо поваги, забезпечення та захисту свободи релігії або переконань, а також співставити національний та зарубіжний досвід регулювання правовідносин у сфері прав людини, з'ясувавши їхні тотожність і відмінність за певними ознаками, а саме з використанням територіально-просторового порівняння, якісного й кількісного порівняння (підрозділи 1.2, 2.1, 2.3). Використовуючи герменевтичний підхід та формально-логічний метод, дисертанткою виділено проблематику єдиного тлумачення та інтерпретації міжнародних норм щодо захисту права на свободу релігії або переконань різними суб'єктами правозастосування (підрозділи 2.1, 2.2, 2.3). Застосовуючи історичний метод, дисертантці вдалося розглянути історичний розвиток свободи релігії або переконань як міжнародно-визнаного права людини (підрозділ 1.1). За допомогою методу деконструкції дисертантка визначила характеристики права на свободу релігії або переконань в сучасних дискурсах цілей сталого розвитку, підходу спроможностей, фемінізму та деколоніалізму, а також на прикладі аналізу окремих судових рішень (підрозділи 1.3, 2.2). Через використання методу інверсії дисертантка аргументувала, що право на свободу релігії або переконань не потрібно протиставляти іншим правам людини (гендерній рівності, праву не бути дискримінованим на основі гендерної ідентичності та сексуальної орієнтації), а розглядати їх як взаємодоповнювані та рівнозначні (підрозділи 3.3). Ці та інші методи наукового пізнання застосовувалися комплексно та у взаємозв'язку.

Структура і кількість опрацьованих українських і зарубіжних науково-теоретичних та монографічних робіт з окресленої проблематики свідчить про глибину проведеного дослідження. Дисертантка посилається на класичні та сучасні праці відомих фахівців та пропонує власне бачення відповідних правових явищ. Про високий рівень обґрунтованості і достовірності наукових

положень, висновків та рекомендацій дисертації свідчить їх апробація на конференціях.

Зміст дисертаційної роботи відповідає поставленій меті та розкриває завдання дослідження. Наукові положення, висновки і рекомендації, представлені в роботі, достатньо обґрунтовані і підкріплені результатами аналізу значної кількості наукових джерел та емпіричної інформації.

Логічною та послідовною є структура дослідження. У розділі 1 охарактеризовано основні етапи й особливості розвитку філософської та правових ідей щодо змісту та меж свободи релігії, закріплення права на свободу релігії або переконань як права людини на міжнародному рівні, визначення свободи релігії або переконань у рамках сучасних дискурсів щодо цілей сталого розвитку, підходу спроможностей, фемінізму та деколоніалізму.

Дисертанткою виділено три етапи історичного розвитку ідеї щодо свободи релігії через три ідеології: нетерпимість – заперечення права на існування релігійних меншин; терпимість (толерантність) - толерування інакшості різних вірувань; та плюралізм – сприяння розвитку релігійного різноманіття. Дисертанткою також виокремлено проблематику універсальності міжнародного права людини на свободу релігії або переконань у юридичних вимірах різних правових систем, культур та країн. Авторкою розглянуто положення стосовно свободи релігії або переконань і конституціях певних країн, зокрема, Конституції Сполучених Штатів Америки, Малайзії та Сінгапуру. Дисертанткою аргументовано як забезпечення свободи релігії або переконань може сприяти захисту прав певних груп населення, як жінки, корінні народи тощо через критичні філософські та правові позиції у сучасних дискурсах з прав людини.

Серед висновків, сформульованих у першому розділі дисертаційного дослідження, заслуговує на увагу обґрунтування неможливості розгляду свободи релігії або переконань без врахування підходу спроможностей, який

вказує не лише на необхідність формального захисту права на свободу релігії або переконань, але й на врахування специфічних умов життєдіяльності особи чи групи осіб, які впливають на подальшу можливість вільно реалізувати право на свободу релігії або переконань.

У розділі 2 щодо дослідження міжнародних стандартів та меж втручання у право на свободу релігії або переконань дисертантка здійснює аналіз правових рамок щодо забезпечення свободи релігії або переконань державними та приватними суб'єктами. У розділі запропоновано можливий підхід до вирішення проблематики різних судових інтерпретацій міжнародних актів, а саме впровадження вимоги мінімального стандарту щодо захисту прав людини, яка встановлюватиме загальні й базисні критерії, яких потрібно дотримуватися при створенні тих чи інших обмежень щодо вираження релігійної ідентичності.

Аналізуючи досвід зарубіжних країн щодо надання можливості прояву релігійної ідентичності у публічному просторі, зокрема, на робочому місці, авторка доходить слушного висновку про необхідність вироблення двох обов'язкових юридичних правила: мінімального стандарту захисту прав людиною та вимоги перегляду (“review”), які б давали можливість особам ініціювати належну судову процедуру на захист мінімальних стандартів захисту прав людини.

Авторкою виокремлено міжнародно-правові, регіональні та національні стандарти захисту та запропоновано визначення меж втручання у право людини на свободу релігії або переконань. До таких меж належать неприпустимість втручання у внутрішній прояв свободи релігії або переконань (можливість змінювати, приймати та відмовлятися від релігії або переконання), необхідність мінімального забезпечення «основи» (“core”) права на свободу релігії або переконань, підтримка державного нейтралітету та неупередженості у питаннях релігії, сприяння релігійному, ідеологічному

та культурному плюралізму, забезпечення толерантності до релігійних меншин, повага до людської ідентичності, громадська безпека чи публічний порядок, права та інтереси інших осіб.

Цікавим є підхід дисертантки щодо окреслення критеріїв, яким повинно відповідати втручання у право на свободу релігії або переконань, щоб відповідати засадам легітимності, зокрема, має бути виключним та визначеним, має бути настільки специфічним, що реалізація права на свободу релігії або переконань унеможливилюватиме виконання інших зобов'язань держави щодо захисту прав людини; мета повинна бути законно; і таке обмеження повинно бути пропорційним, тобто накладене обмеження не повинно спричинити більше шкоди праву людини, ніж це потрібно для досягнення законної мети. Заслуговує на увагу твердження про те, що забезпечення нейтральності держави у питаннях релігії, концепції «спільного проживання» та «професійної вимоги», а також «релігійної автономії» та «свободи розсуду» як підстави для обмеження права на свободу релігії можуть застосовуватися настільки широко, що фактично нівелюватимуть можливість прояву релігійної ідентичності або особистих переконань у публічному просторі.

Слушним є твердження дисертантки щодо політик нейтральності, які застосовуються приватними суб'єктами щодо регулювання проявів релігійної ідентичності на робочому місці. На думку авторки, такі політики виключають релігійність як захищену від дискримінації ознаку з суспільного життя та є безпосередньо дискримінацією проти осіб на основі прояву їх релігії або переконань на робочому місці. Так, відбувається відмежовування релігійної ідентичності з публічного простору у двох основних шляхах: забезпечення нейтральності через заборону прояву релігії як виключення релігійності з публічної сфери та закладення принципу невтручання у справи релігійних організацій як виключення публічної рівності з приватної релігійності. Тому

важливою є теза про необхідність законодавчого виключення можливості впровадження роботодавцями «абсолютних політик нейтральності», що автоматично забороняють будь-які прояви релігійної ідентичності.

У розділі 3 щодо пошуку справедливого балансу між правом на свободу релігії або переконань та іншими правами людини й суспільними благами у правотворчості й правозастосуванні виокремлено три сфери практичної взаємодії свободи релігії або переконань з загальними благами моралі та безпеки, а також з іншими правами людини, як-от заборона дискримінації на основі гендерної ідентичності та сексуальної орієнтації, гендерної рівності та заборони гендерно-обумовленого насильства.

Беручи до уваги досвід Польщі у конституційному регулюванні заборони переривання вагітності, дисертанткою розглянуто питання взаємодії моралі та релігії при регулюванні права жінки на персональну автономію. Доцільним є висновок дисертантки про те, що при прийнятті законодавства, яке накладає жорсткі обмеження на підстави переривання вагітності мають бути передбачені мінімальні гарантії забезпечення права жінок на визначення свого життя, наприклад, загальний строк, за який кожна жінка може прийняти рішення про переривання вагітності.

Заслужують на увагу виокремлені авторкою особливості відступу від зобов'язань щодо захисту права на свободу релігії або переконань в умовах потрясінь, а саме російської збройної агресії проти України, зокрема, щодо обмеження діяльності релігійних організацій з метою захисту національної безпеки. Дисертанткою зазначено, що специфіка міжнародно-правового регулювання права на свободу релігії або переконань не допускає обмеження цього права з метою захисту національної безпеки, а держава не може обґрунтувати відступ від зобов'язань щодо захисту права на свободу релігії або переконань заради національної безпеки в умовах війни чи інших надзвичайних станів. Зокрема, дисертанткою підкреслено, що в Конституції

України та Законі України «Про свободу совісті та релігійні організації» підставою для обмеження діяльності виступають спонукання до невиконання конституційних обов'язків, грубі порушення громадського порядку та посягання на права і майно державних, громадських або релігійних організацій. Проте впровадження обмеження діяльності релігійних організацій з таких підстав може здійснюватися лише в судовому, а не в законодавчому порядку.

Авторкою запропоновано уніфікувати визначення поняття дискримінації в українському законодавстві для рівнозначного захисту прав людини незалежно від її релігійної, гендерної та сексуальної орієнтації: «дискримінація – це пряме або непряме обмеження прав людини залежно від раси, кольору шкіри, політичних, релігійних та інших переконань, статі, етнічного, соціального та іноземного походження, мови, віку, стану здоров'я, інвалідності, гендерної ідентичності, сексуальної орієнтації, сімейного та майнового стану, сімейних обов'язків, місця проживання, членства у професійній спілці чи іншому громадському об'єднанні, звернення або наміру звернення до суду чи інших органів за захистом своїх прав, іншими ознаками», а також змінити статтю 24 Конституції, а саме – у частині другій статті термін «обмежень» замінити на термін «дискримінації» та доповнити перелік захищених ознак вказаними вище характеристиками.

У загальних висновках за результатами дослідження сформульовано низку положень теоретико-методологічного характеру, а також пропозицій і рекомендацій, що мають вагомe значення для вдосконалення положень національного права, а також правозастосування.

Структура дисертації цілком відповідає поставленим завданням та складається з вступу, трьох розділів, що охоплюють дев'ять підрозділів, висновків, списку використаних джерел та додатку. Загальний обсяг дисертації складає 248 сторінок.

Новизна наукових положень, висновків і рекомендацій, сформульованих у дисертації. Наукова новизна дисертації полягає в тому, що робота є першою в Україні комплексною науковою працею, в якій здійснено системне дослідження права на свободу релігії або переконання з урахуванням сучасних дискурсів щодо цілей сталого розвитку, підходу спроможностей, фемінізму та деколоніалізму, що дозволило досягнути сутнісний зміст цього права, яке розкривається через потребу подолання структурних нерівностей у суспільстві, яких часто зазнають релігійні меншини та релігійні жінки; переосмислення ролі релігійних діячів; ролі релігійних акторів для формування більш інклюзивного суспільства; врахування особливостей життєдіяльності індивіда чи групи індивідів, які детермінують вільну реалізацію релігійної свободи чи переконання або наслідки користування зазначеним правом у різних суспільствах чи групах; врахування контексту історичного панування певної релігії чи культури у колонізованих суспільствах, який не забезпечує субстантивний захист прав релігійних меншин та потребує додаткових позитивних дій держав. До найбільш значущих її положень можна віднести:

- обґрунтування права на свободу релігії або переконань за допомогою підходу спроможностей як здатності людини приймати власні рішення (спроможності), які можуть реалізуватися в житті (функціонування), що дозволяє розглядати право на свободу релігії або переконань як правову спроможність шляхом висунення вимоги врахування особистісних (фізичних та психологічних особливостей особи) та системних чинників (складних взаємодій між соціальними, культурними, інституційними та екологічними особливостями певного суспільства);

- пропозицію сформулювати концепцію вимоги мінімального стандарту у забезпеченні реалізації свободи релігії або переконань через встановлення

обов'язкової вимоги розгляду запиту на реалізацію права на релігійну свободу та встановлення належної процедури захисту порушеного права;

- розуміння належного балансу між забезпеченням свободи релігії або переконань та недискримінацією, що забезпечується через загальну заборону дискримінації, проте створення пропорційних виключень із такого правила щодо індивідів та груп, які не можуть надавати певні послуги чи здійснювати певні дії, що суперечать їх релігійним переконанням

- удосконалення наукових підходів до розкриття змісту зобов'язань держави, зокрема, в негативному зобов'язанні не втручатися у право на свободу релігії або переконань та позитивному зобов'язанні створювати належні умови для захисту та реалізації права на свободу релігії або переконань, зокрема, через недопущення дискримінаційних та насильницьких дій, вчинених приватними особами щодо релігійних меншин, чи представниками панівних релігій щодо релігійних, сексуальних або гендерних меншин;

- удосконалення позиції щодо недопустимості використання мови релігійної свободи у боротьбі проти прийняття законодавства, спрямованого на захист прав та цінностей, які розглядаються як нетрадиційні у релігійному світосприйнятті, зокрема щодо протидії домашньому насильству або одностатевих партнерств або для обмеження прав сексуальних чи гендерних меншин;

- подальший розвиток наукових позицій щодо аргументування обмеження права на свободу релігії або переконань через загрозу громадській, суспільній або національній безпеці та публічному порядку, де для належної легітимації втручання важливим є врахування умов загрози існування нації з одного боку, та невід'ємного права на свободу релігії - з іншого.

- розуміння проблематики концепцій «секуляризму», «нейтральності» при регулюванні свободи релігії або переконань, які посилюють виключеність

(“exclusion”) певних категорій індивідів з суспільства через сприйняття їх через призму «інакшості» (“othering”).

Отже, робота містить наукову новизну, розкриває низку невисвітлених або недостатньо висвітлених національною юридичною наукою проблем, розв’язання яких дозволить збільшити ефективність праворегулювання щодо поваги, захисту та забезпечення права на свободу релігії або переконань в умовах сучасних викликів.

Дисертація виконана українською мовою. Стиль викладення матеріалу — науковий. Порухень академічної доброчесності опоненткою не виявлено.

Дисертаційна робота характеризується результатами, які в сукупності вирішують важливе наукове завдання, а також забезпечують розв’язання практичних питань. Викладені в ній наукові положення є основою для подальших досліджень, удосконалення правозастосування, юридичної освіти. Повнота викладених наукових результатів висвітлена в опублікованих працях здобувачки. Результати дисертації відображені у 8 наукових публікаціях, з яких 4 — наукові статті у виданнях, що входять до переліку наукових фахових видань України з юридичних наук, 4 — тези доповідей на науково-практичних конференціях.

За результатами розгляду цієї наукової роботи необхідно звернути увагу дисертантки на певні наявні в ній **дискусійні** положення:

1. На с. 40 дисертантка описує цікаве поняття «парадоксу толерантності», який, за її визначенням, полягає в тому, що «захищаючи конкретних осіб та організації, що притримуються певної релігії, держава при цьому не може уникнути можливої несхильності тих, кого вона захищає, до толерування конкуруючих релігій чи самої держави». Проте авторка недостатньо розкриває цю проблематику. Чи є вимогою толерантності поваги до будь-яких проявів релігійності людини чи все ж існують випадки, коли певну релігію або

переконання не можна толерувати? Видається доцільним, щоб дисертантка розширила аргументацію своєї власної позиції з цього питання.

2. На с. 167-168 дисертантка згадує рішення ЄСПЛ «Маймалухін та Марків проти України» щодо порушення Україною зобов'язань щодо неврегулювання прав одностатевих пар на реєстрацію цивільного партнерства в контексті релігійних заперечень щодо впровадження такого інституту в українське законодавство. Проте авторка не продовжує аналіз вказаного рішення на предмет можливості конституційного регулювання права на цивільне партнерство одностатевих пар у порівнянні з інститутом шлюбу, закріпленим в Конституції України, і чи можуть релігійні переконання більшості населення відігравати роль в конституційному регулюванні цього питання. Співвідношення цих двох інститутів можуть бути частково розкриті на захисті дисертації або ж у подальших наукових розробках.

Наведені спірні положення і висловлені зауваження не впливають на загальну позитивну оцінку дисертації, яка носить самостійний і творчий характер, має наукову і практичну цінність. Наявність дискусійних питань, насамперед, характеризує складність і актуальність досліджуваної теми та самостійний підхід до її розгляду дисертанткою. Авторці вдалося досягти мети дослідження.

Все викладене дає підставу для висновку про те, що дисертаційне дослідження Горбачевської Тамири Ігорівни на тему «Свобода релігії й переконань і право: загальнотеоретичне дослідження» є завершеною науковою працею. Враховуючи досягнення авторкою мети та завдань дослідження, отримання нових науково-обґрунтованих результатів щодо особливості забезпечення поваги, захисту та реалізації права на свободу релігії або переконань в умовах сучасних викликів, виявленні проблемних аспектів нормотворчості та правозастосування у вказаній сфері, а також надання обґрунтованих пропозицій і рекомендацій для їх вирішення, є всі підстави

вважати, що дисертація Т.І. Горбачевської відповідає вимогам положень постанови Кабінету Міністрів України від 23 березня 2016 року № 261 (зі змінами і доповненнями від 03 квітня 2019 року № 283) та Порядку присудження ступеня доктора філософії та скасування рішення разової спеціалізованої вченої ради закладу вищої освіти, наукової установи про присудження ступеня доктора філософії, затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 12 січня 2022 року № 44.

Офіційний опонент —

Завідувачка кафедри процесуального права

Чернівецького національного університету

імені Юрія Федьковича

докторка юридичних наук, професорка

Оксана ЩЕРБАНЮК

Підпис *Щербанюк О* засвідчую
Учений секретар Чернівецького національного
університету імені Юрія Федьковича
Щербанюк О
" 30 " квітня

